

Науково-дослідна работа музеїв України у 20–30-ті роки ХХ ст.

Аналізується внесок музеїв України у розвиток наукових досліджень 1920–1930-х рр. та висвітлюється структура музейної мережі, що склалася протягом цього періоду.

Ключові слова: музеї, регіональні дослідження, історико-краєзнавчий рух, музейні колекції, науково-дослідна діяльність, археологічні розкопки, архітектурні обстеження.

Незважаючи на досить скрутне становище наукових інституцій України після революції та громадянської війни рівень історичних досліджень у цей період досяг значного розвитку. Саме 20–ті рр. стали періодом найяскравішого піднесення вітчизняної науки, коли дослідженню проблем регіональної історії приділили значну увагу такі провідні вчені, як М. Грушевський, П. Тутковський, Д. Багалій, О. Баранович та ін. На базі кафедри історії України ВУАН у цей час плідно працювали чотири комісії «Порайонного вивчення України». Працівники цих комісій наголошували, що «...історія України єсть сума земель, які сформувались під впливами географічних, економічних, колонізаційних, комунікаційних, культурних і політичних умов... і впливали на характер і напрям життя. І в інтересах історичної науки важливо мати можливо правильне уявлення про життя сих районів» [1, 15].

Характерною рисою часу стала також поява великої кількості музеїв різного профілю як у великих містах, так і на периферії. Досить часто музейні установи ставали чи не єдиним осередком наукової думки на місцях. Саме така ситуація склалася, наприклад, в Катеринославі, де після закриття Наукового товариства і Вченої архівної комісії в організаційний центр історичних досліджень регіону перетворився місцевий історико-археологічний музей, директором якого був талановитий вчений-краєзнавець Д.І. Яворницький. Завдяки його зусиллям було створено справжній науково-просвітницький заклад, що не тільки займався охороною пам'яток, а й активно поширював серед населення власні студії з музеєзнавства, краєзнавства, археографії, археології, етнографії, фольклористики та спеціальних історичних дисциплін.

Музейна справа в Україні розвивалася як невід'ємна складова історико-краєзнавчого руху. Виникнення музеїв, з одного боку, було об'єктивно зумовлене логікою життя, потребами подальшого вивчення історії, географії, економіки й культури республіки, а з іншого краєзнавчі, історико-археологічні, меморіальні та природно-історичні музеї являли собою матеріалізований результат регіональних досліджень.

Музеї створювалися головним чином за ініціативою історико-краєзнавчих товариств та організацій, а також органів місцевого самоврядування за мінімальної участі адміністрації. Долаючи постійні матеріальні нестатки, музеї України, спираючись на безкорисливу допомогу та підтримку аматорів старовини, зуміли зосередити у своїх фондах унікальні експонати та документальні матеріали. Спираючись на кращі традиції дожовтневого музеєзнавства, постійно перебуваючи у щільному зв'язку з магістральними напрямками розвитку історичної науки, музейництво досягло значних успіхів.

Протягом 1919–1920 рр. майже всі музеї, що існували в Україні, були націоналізовані. Вони увійшли до складу музейної мережі республіканського або місцевого підпорядкування. У цей період робилися перші кроки у перетворенні музеїв зі «сховищ пам'яток у будинки науки», накреслювалися заходи, спрямовані на активізацію культурно-масової роботи музеїв. Так, вже перша Всеросійська конференція музейних працівників (1919 р.) зосередила увагу на необхідності поживлення освітньої функції музеїв. У 1922 р. частина музеїв була підпорядкована Головополітосвіті, якою у 1923 р. була розроблена спеціальна програма їхнього розвитку. В умовах розгортання масового краєзнавчого руху й широкої аматорської ініціативи по створенню музейних осередків на місцях спостерігається значне зростання музейної мережі. Лише протягом 1921 – 1925 рр. в Україні виникло 26 нових музеїв (до революції їх всього було 36). Зростання кількості музейних закладів супроводжувалося посиленням уваги до профільної спрямованості створюваних осередків, до визначення співвідношення їх культурно-освітніх та наукових функцій. Для розв'язання цих питань та узагальнення набутого досвіду у травні 1925 р. відбулася Перша Всеукраїнська конференція у Харкові. Вона націлювала місцеві музеї, як низові краєзнавчі осередки, на всебічне вивчення минувшини та сучасності краю, що «допоможе розв'язанню основного прогресу республіки – розвитку її продуктивних сил» [2, 34–35].

Поряд із виникненням нових музеїв посилюється профільна строкатість музейної мережі, яка включала державні, окружні та районні осередки, музеї при установах НКО УСРР, а також підпорядковані іншим відомствам. Найпоширенішими були осередки краєзнавчого типу різного відомчого підпорядкування та різних найменувань: історико-археологічні, культурно-історичні, археологічно-етнографічні, історико-побутові, соціально-історичні тощо [3, 110].

У розвитку музейної справи 20–30-х рр. можна виділити кілька напрямків. Перший – реорганізація та перейменування музеїв, створених за часів Російської імперії. Так, заснований у 1825 р. за ініціативою І. А. Стемповського та І. В. Бларамберга Одеський міський музей древностей у 1920 р. був націоналізований та перейменований на Одеський археологічний музей [4, 144–145].

Відкритий 30 грудня 1904 Київський художньо-промисловий і науковий музей імені государя-імператора Миколи Олександровича (зараз – Національний музей історії України) у 1919 р. отримав назву Перший Державний музей, а у 1924 р. – Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка. Після реорганізації у 1935 р. його було перейменовано на Центральний історичний музей ім. Т. Шевченка й переміщено до музейного містечка на територію Києво-Печерської лаври [5].

Другий напрямок – створення нових музеїв. Хронологія заснування найбільших з них виглядає наступним чином.

У 1919 р. професорами М.Ф. Кащенком та В.А. Караваєвим був заснований зоологічний музей [4,139]. Провідний академічний мистецький осередок – Київський музей мистецтв УАН було започатковано у 1921 р. на основі націоналізованої у 1919 р. приватної збірки Б. Ханенка. Як заклад Академії наук музей мав аспірантуру [3,134]. У 1922 р. на базі Воронцовського палацу в Одесі було створено новий Природничо-історичний музей [6,26]. У 1926 р. за ініціативи академіка П.А. Тутковського був створений Національний геологічний музей України, матеріальну основу якого склали колекції, зібрані співробітниками геологічного кабінету, організованого при УАН у 1920 р. та колекції, що надійшли з фондів Геологічного кабінету Київського університету. З'являються й спеціалізовані етнографічні осередки. Як провідний музейно-етнографічний заклад цього періоду виділяється Музей (згодом Кабінет) антропології та етнології ім. Хв. Вовка, відкритий у березні 1921 р. при Українській академії наук завдяки зусиллям О.Г. Алешо. У основу його фондів було покладено всю наукову спадщину професора Вовка – бібліотеку, численні наукові антропологічні, етнографічні та палеонтологічні матеріали у вигляді колекцій речей, рукописних матеріалів, нотаток, малюнків, карток антропометричних вимірів, фотографій та ін. До складу штатних й постійних позаштатних наукових працівників новоутвореного музею увійшли: А. Носів, А. Онищук, Ю. Павлович, Н. Заглада, Л. Шульгіна, Є. Дзбановський, Л. Демущкий. Керівником було обрано О. Алешо. Наприкінці 20-х рр. загальна кількість експонатів музею становила 7500 од. зб. [3,120]. Цінні матеріали зосереджувалися у музеях, що входили до складу створеного у 1926 р. в результаті реорганізації музейної мережі Києва «Музейного містечка». Його заснували на базі колекції Києво-Печерського історико-культурного заповідника та експонатів Музею Київської духовної академії. Цей осередок наукової й культурно-освітньої роботи об'єднував 8 музеїв. У 1927 р. як філія Історичного музею Києва почала працювати «Київська фортеця». З 1931 р. як відділ академічного Інституту ботаніки започаткували ботанічний музей. У 1935 р. І.Г. Підопличко заснував палеонтологічний музей як частину зоологічного музею. У 1940 р. до структури ВУАН було включено природознавчий музей у Львові, заснований ще у 1868 р. Постановою РНК УРСР від 2 лютого 1940 р. до його складу були включені фонди приватного музею Дзедушицьких та колекції Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка [4,135–143].

Значного розвитку набули й місцеві краєзнавчі музеї. У 1918 р. засновано Вінницький краєзнавчий музей. В основу його колекції були покладені музейні зібрання Вінницького повітового земства, Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, приватні збірки членів Подільського товариства охорони історичних пам'яток. У перші повоєнні роки поповнення його фондів головним чином відбувалося за рахунок родинних зібрань, реквізованих із дворянських маєтків. Це були переважно твори образотворчого мистецтва, предмети інтер'єру, старовини. Найбільш цікавою тут була колекція з маєтку княгині М. Щербатової (м. Немирів) – спадкоємиці родинних цінностей Потоцьких та Строганових. З посиленням антирелігійної боротьби та закриття багатьох подільських церков сформувалося нове значне

джерело комплектування експонатів. Музей мав 3 відділи: мистецтв, етнографічно-економічний та історико-археологічний. Цей осередок неодноразово змінював своє місцезнаходження, доки у 1929 р. не переїхав в одне з приміщень Мурів, де розташований і зараз. Напередодні другої світової війни його фондова колекція складала приблизно 12 500 експонатів [5].

Основу фондів створеного у 1918 р. Черкаського окружного музею ім. Т. Шевченка склали приватні збірки місцевих колекціонерів, зокрема палеонтологічна колекція доктора Козловського зі Сміли (понад 3000 експонатів), рештки смілянської музейної збірки з розкопок А. Бобринського, матеріали Чигиринського, Золотоноського й Корсунського музеїв. Очолив цей осередок досвідчений краєзнавець – етнограф Д.П. Бочков, який брав участь у підготовці XIV Археологічного з'їзду у Чернігові, працював у Рум'янцевському музеї, керував музейною секцією при черкаському товаристві «Просвіта». Було створено археологічний, краєзнавчий, художній, етнографічний, військовий, культів, природничий відділи та кімнату панського побуту [3,138].

У 1920 р. внаслідок реорганізації музеїв Харкова, їх більш чіткого профільного визначення створюється низка нових музейних установ. Серед них – Музей Слобідської України ім. Г. Сковороди. Ідея його заснування належала місцевому музейному товариству «Музей Слобожанщини». В основу колекції поклали дарунок художника С.І. Васильківського – картини з українського побуту й історії та 26 портретів українських історичних діячів власної роботи дарувальника. Велика заслуга в організації музею його фундатора та першого завідувача (1920–1922 рр.) академіка М. Сумцова, за пропозицією якого було відкрито 3 відділи: історичний, художній та етнографічний, присвячені відомим діячам української культури Г. Квітці–Основ'яненкові, С. Васильківському та О. Потебні [3, 132–133]. Серед осередків Харківщини, що займалися археолого-етнографічним вивченням краю, провідне місце належало Ізюмському округовому музею, очолюваному відомим археологом М. Сібільовим. На 1928 р. його колекція налічувала понад 25 тис. од. зб. У 1922 р. у цьому регіоні було офіційно відкрито ще один музей – Красноградський, у фондах якого наприкінці 20–х рр. зберігалось близько 7 тис. експонатів, а книгозбірня мала 5 тис. книжок [3,142–143].

Провідним науковим закладом України став у перше повоєнне десятиріччя Волинський науково-дослідний музей, що мав добірні геологічні, природничі, археологічні, етнографічні, художні та історико-революційні збірки. Головним джерелом надходжень були експедиційні надбання завідувача етнографічним відділом В. Кравченка та членів молодіжного гуртка, що працював при відділі [3,150]. З окружних краєзнавчих осередків Житомирщини найрезультативнішою була діяльність Коростенського музею краєзнавства, що почав функціонувати з 1924 р. Основу його фондів склали збірки матеріалів учительських курсів та рештки колекції колишнього Овруцького музею при повітнаросвіті. Невдовзі осередок на правах філії увійшов до складу Волинського науково-дослідного музею. У 1925 р. на цій території було також створено Бердичівський соціально-історичний музей [3,142].

У березні 1920 р. було націоналізовано й перетворено на державну установу Музей Одеського товариства історії та старовини, що з цього часу дістав назву Одеський історично-археологічний музей. Загалом ко-

лекції цього осередку налічували до 70 тис. пам'яток, а бібліотека – 20 тис. книжок. Директор музею С. Дложевський та відомі вчені М. Болтенко й Б. Варнеке розгорнули широку наукову роботу переважно у царині дослідження місцевої археології, узгоджуючи свою діяльність з Музеєм старовини Херсонського краю та Миколаївським історико-археологічним музеєм [3,151].

Чимало осередків краєзнавчого профілю виникло у 20–ті рр. на Полтавщині. Серед них – Золотоніський окружний музей, Лохвицький та Лубенський, у роботі яких превалювали археологічні обстеження. З липня 1920 р. почав функціонувати Миргородський науковий художньо–промисловий музей, основу фонду якого склали пам'ятки побуту й мистецтва, що надійшли з панських маєтків та з «гетьманської» церкви містечка Сорочинці. У 1920 р. в результаті реорганізації музейної справи у Полтаві утворився Центральний пролетарський музей Полтавщини, що об'єднав окремі музейні установи та колекції міста (Музей Полтавського губземства, Музей мистецтва, Музей педагогічного бюро, збірки кустарного складу губземства та ін.). Складався він з таких відділів: природничого, археологічного, історико–етнографічного, архітектурного, педагогічного, медичного, ветеринарного, сільськогосподарського та художнього. Крім того, музей мав книгозбірню й центральний історичний архів. Значна заслуга у формуванні історико–етнографічного відділу належала відомому досліднику, завідувачу культурно–історичним відділом Полтавського земського музею К.В. Моценкові. Він працював у музеї з 1907 до початку 20–х рр., здійснював етнографічне вивчення краю, послідовно нарощував музейні колекції. Надзвичайно цінною була збірка пам'яток українського народного мистецтва – понад 10 тис. експонатів, що докладно характеризували шитво, ткацтво, вибірку, малярство, гончарство, різьбярство, гутні вироби, музичні інструменти. Археологічний відділ музею завдяки діяльності відомих археологів – В.М. Щербаківського (очолював відділ у 1912–1921 рр.) та М.Я. Рудинського, – став провідним науковим осередком археологічного дослідження Полтавщини. У 1928 р. загальна кількість музейних пам'яток становила 116271 од. зб. Це давало підстави дослідникам стверджувати, що «музей нині займає одне з перших місць як кількістю своїх збірок, так і їх науковою вартістю й складає красу і гордість не лише Полтавщини, а й цілої України» [6,26;3,148–149].

Великі зміни відбулися у Дніпропетровському крайовому музеї. Незважаючи на спричинену громадянською війною розруху, його фонди швидко поповнювалися. Д. Яворницький разом зі студентами здійснювали археолого–етнографічні дослідження. Також експонати надходили з конфіскованих панських маєтків, з молитовних будинків, установ колишнього земства та приватних колекцій. Серед нових надходжень переважали народно–мистецькі пам'ятки, матеріали запорізької старовини, побутові предмети. Помітно зросла й наукова бібліотека осередку, що на кінець 20–х рр. налічувала 11 тис. книжок. На 1928 р. музей мав такі підрозділи: первісні культури (6705 од. зб.), степові кочівники (5041 од. зб.), запорізький (2325 од. зб.), народні культи (2161 од. зб.), соціально–побутовий (5151 од. зб.), європейська та азіатська культура й мистецтво (3694 од. зб.), нумізматики, сфрагістики, геральдики (8520 од. зб.), природничий (7002 од. зб.), археографічний (189 од. зб.). Загальна кількість експонатів становила 40786 од. зб. На кінець 20–х рр. експедиційно–пошукові форми комплектування пам'яток стають провідними [6,26;3,149–150].

На Київщині відомим осередком народознавчих досліджень став Білоцерківський окружний археологічно–етнографічний музей, що виник у 1924 р. Він мав такі структурні підрозділи: доісторична археологія, історична археологія, військовий (козацька зброя), культи, етнографія, мистецтво, нумізMATика, бібліотека, шевченківський куток. Загальна кількість експонатів на 1 травня 1927 р. налічувала 4614 од. зб. У бібліотечі було зібрано 7189 томів книжок. Лише протягом перших двох років існування музею його завідуючий С. Дроздов обстежив понад 100 сіл, оглянув церкви, замчища й городища [3,139].

Перші кроки до заснування Сумського окружного художньо–історичного музею були зроблені у 1918 р., коли місцева наросвіта створила спеціальну комісію для збирання експонатів і організації музею. У 1920 р. цей осередок було відкрито. На 1926 р. він мав 9 тис. експонатів, серед яких понад 300 давніх українських килимів та вишивок, біля 400 зразків художнього різьблення та понад 800 од. зб. виробів гутного скла. Книгозбірня музею налічувала 6170 томів та близько 3 тис. антикварних книжок [3,144].

У Чернігові протягом п'яти післяреволюційних років почали функціонувати п'ять осередків, які виникли в результаті реорганізації міської музейної мережі. I–й Радянський музей був створений на базі Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського і налічував понад 10000 експонатів. Завідуючим музеєм було призначено відомого нумізмата та археолога В.А. Шугаєвського. II–й Радянський музей, що налічував близько 7724 експонатів, успадкував зібрання Історико–археологічного музею Чернігівської губернської архівної комісії та краєзнавчу бібліотеку з 6653 книжок. Очолив цей музей відомий археолог П.І. Смоличев. III Радянський музей, що одержав назву «Музею панського побуту за часів кріпацтва» було засновано 1919 р. Це був чи не єдиний натовді в Україні музей побуту. Близько 2000 його експонатів репрезентували обстановку будинку графа Милорадовича, доповнену пам'ятками мистецтва XVIII – XIX ст. Завідуючим музеєм було призначено Г.М. Вакуловського. IV Радянський музей – Етнографічний – утворився за ініціативою Чернігівського наукового товариства у вересні 1920 р. на основі залишків кустарного складу земства, невеличкої колекції етнографічного відділу історичного музею та побутових і мистецьких пам'яток з інших музеїв міста. Близько 1000 його експонатів були згруповані у таких відділах: народне мистецтво, тканини, вибійки, кераміка, різьблення, одяг. Посаду завідуючого музеєм обійняв відомий етнограф Б.К. Пилипенко. V Радянський музей – Музей культів – утворився 1921 р. на базі Музею єпархіального древлєсховища та пам'яток, вилучених із церков Чернігівщини. Переважну більшість з його 13690 експонатів складали предмети українського мистецтва XVII – XIX ст. культового призначення. На особливу увагу заслуговував рукописний відділ та збірка стародруків. Завідуючим було призначено відомого краєзнавця В.Г. Дроздова. Стихійний характер виникнення музеїв призвів до неминучого паралелізму в їхній діяльності, часом нездорового суперництва. Таке становище не могло не привернути увагу громадськості, яка неодноразово порушувала питання про об'єднання чернігівських музеїв, але досягнути цього вдалося лише у 1925 р. Загальна кількість експонатів новоутвореного музею становила 31728 предметів, які розподілялися по таких відділах: історичний – 12249 експонатів; археологічний – 7491; «панського побуту» і мистецтва – 2628; культів – 3884;

селянського побуту (етнографічний) – 1762, та ін. У фотоархіві музею налічувалося 1440 експонатів. 17500 книжок переховувалося в його бібліотеці. Фонди музею у ці роки поповнювалися надзвичайно інтенсивно: тільки у 1925 р. надійшло 2510 нових експонатів. Книгозбірня музею лише у 1926 р. збагатилася на 7000 книжок із бібліотеки колишньої Чернігівської духовної семінарії. Своєю метою музей поставив «відобразити в історичній послідовності культурно–побутовий і громадський розвиток населення у місцевих умовах із найдавніших часів до сучасності, відтворити процес розвитку соціально–побутових форм в історичному аспекті» [2,35–37].

Водночас зростає мережа округових та повітових музеїв історико–культурного та природно–історичного характеру, яких 1924 р. у межах Чернігівщини налічувалося 8.

У грудні 1919 р. відкривається для огляду невеликий повітовий музей у Прилуках, завідуючим якого було призначено відомого літературознавця та краєзнавця І.Н. Капустянського. Два відділи музею – історичний та природний – містили 1619 експонатів. Але через брак коштів та приміщення Прилуцький музей вже у 1923 р. припинив своє існування. У той же час у Сокиринцях (в колишньому маєтку Галаганів) функціонував доступний для огляду музей. У 1927 р. на основі решток розформованого Прилуцького музею та сокиринських колекцій було створено новий окружний музей, до складу якого входили колекції старовинного різьблярства, меблів, кераміки, народних тканин, козацької зброї, а також 2 унікальні вертепи кінця XVIII – початку XIX ст. й сільськогосподарський реманент. Завідуючим було призначено літературознавця та історика В.І. Маслова, завдяки енергійним заходам якого новостворений музей досить швидко перетворився на помітний краєзнавчий осередок, «що ставив собі за завдання вивчити Прилуччину в різних напрямках і через друкований і експозиційний матеріал дати можливість ознайомитись в деякій мірі з сучасним і минулим життям округи».

У липні 1920 р. виник Сосницький історично–археологічний та етнографічний музей, який поставив своєю метою збирання пам'яток, що «освітлювали б історію культури в районі м. Сосниці та його околиць», проведення археологічних й етнографічних досліджень.

Заснування місцевого історичного музею у Конотопі пов'язане з діяльністю відомого історика О.М. Лазаревського. Згідно з його задумом музей мав комплектуватися архівними матеріалами, пам'ятками народного мистецтва, археологічними та етнографічними старожитностями, фіксувати фольклорно–етнографічні відомості. Але після смерті О.М. Лазаревського музей протягом тривалого часу не функціонував і відновив свою діяльність лише у 1920 р., коли були зібрані докупи рештки земського музею, що містився у тамтешній бібліотеці, та 6000 томів з бібліотеки відомого бібліографа С.І. Пономарьова. Послідовна діяльність, спрямована на виявлення та охорону пам'яток (палацу Розумовського, будинку Кочубея в Батурині) спричинила помітне нарощування музейних колекцій, які розподілялись по таких відділах: історико–археологічний, етнографічний, художній, церковний, природний. Загалом фонди музею містили близько 3000 експонатів. Майже 9000 томів книг зосереджувалося у бібліотеці осередку. Серед цінних пам'яток музею була збірка тканин, случьких поясів, цехові прапори, листи О.М. Лазаревського, колекція ікон. Завідуючим Конотопським музеєм було призначено історика та краєзнавця М.Г. Вайнштейна.

У 1920 р. за ініціативою повітового відділу народної освіти було засновано Новгород–Сіверський музей, який очолив художник і краєзнавець С.А. Гапеев. Музей успадкував частину зібрання старожитностей відомого мецената і колекціонера середини XIX ст. М.Й. Судієнка і складався з трьох відділів: археологічного, художнього та церковної старовини. В останньому з них привертали увагу численні вироби золотарів (оклади богослужбових книг, напрестольні хрести та інші предмети церковного обладунку), а також ікони XVII–XVIII ст., врятовані від загибелі під час закриття місцевих храмів і монастирів. Але, як згадував згодом сам С.А. Гапеев, «за перших часів існування музей терпів крайню нужду, становище було неміцне; установа здавалася нежиттєвою». Завдяки зусиллям завідуючого і підтримці з боку місцевої інтелігенції музей витримав ці випробування і перетворився у помітний краєзнавчий осередок. У 1929 р. С. Гапеев очолив Новгород–Сіверський державний історико культурний заповідник, створений згідно рішення Раднаркому УРСР на території колишнього Спасо–Преображенського монастиря.

На початку 20–х рр. зазнав суттєвої реорганізації заснований у 1911 р. Остерський педагогічний музей. Завідуючим було призначено географа і краєзнавця А.Г. Розанова. Краєзнавчий підхід до комплектування музею зумовив склад фондів збірок і спричинив його перейменування у 1924 р. у Музей Остерщини, що поставив своїм завданням «вивчення природи, населення, археології, історії Остерщини». У трьох відділах музею (історико–археологічному, педагогічному та природничому) налічувалося у 1924 р. 1132 експонати.

Краєзнавцями Батурина Конотопської округи на базі пасічницького товариства було створено Музей пасічництва імені Петра Прокоповича (засновника першої в історії професійної школи пасічників у 1828 р. в с. Митченки біля Батурина). При музеї було створено пересувну виставку літератури з пасічництва. Про Батуринський народний музей писала преса, яка високо оцінила діяльність краєзнавців, а музей пасічництва називала одним із кращих у Європі.

На початку 20–х рр. існували також краєзнавчі музеї у Глухові (близько 1000 експонатів), Ніжині, Борзнянський художній музей (близько 100 пам'яток з колекції місцевих аматорів старовини та художника М.М. Ге) і Музей революції у Городні. Але брак коштів та непорозуміння з органами місцевої влади, які «не розуміли культурного значення музеїв і не співчували їм», призвели до суттєвих змін. Так, вже у 1922 р. було ліквідовано Городнянський Музей революції, Глухівський закрито для «переобладнання» експозицій, а Ніжинський передано до місцевого Інституту народної освіти. На початку 1924 р. припинив своє існування Борзнянський музей, експонати якого надійшли до Конотопського осередку [7,130–131].

Як бачимо, зростання музейної мережі в Україні, найінтенсивніше відбувалося впродовж 1919–1923 рр. Вивчення джерел комплектування музейних збірок засвідчує, що вже з середини 20–х рр. стихійне формування колекцій поступається місцем планомірним надходженням. Що ж до характеру тематичного спрямування зібрань та структури місцевих музеїв, то в середині 20–х рр. замість музеїв місцевої старовини виникають та набувають дедалі більшого поширення саме осередки краєзнавчого профілю. Структура їх мала розпливчастий та нечіткий характер, зумовлений багатогалузевим й різномірним складом збірок. Це певною мірою

відбивало прагнення охопити дослідженнями всі напрями життя краю, створити своєрідні «малі академії» у кожному населеному пункті.

Якісно нові зміни відбулися у цей період в діяльності музейних осередків, заснованих за дожовтнєвої доби. Ці заклади здобули статус державних, а відтак і централізоване фінансування. У роки громадянської війни музейні осередки зробили чимало для врятування й охорони пам'яток. Протягом 20-х рр. тривало подальше нарощування фондів зібрань, поповнення предметно-видового складу, визначення їхнього профілю. Багато цінних краєзнавчих матеріалів надійшло у ці роки до музеїв з колишніх храмів, панських маєтків та різних установ [2,41].

Саме у цей час в Україні відбувається перерозподіл музейного фонду, укрупнення окремих осередків за рахунок злиття дрібних музейних закладів та колекцій. Внаслідок цього наприкінці 20-х рр. на Чернігівщині діяло 7 музеїв: Чернігівський державний музей (37325 експонатів), окружні музеї у Глухові (4678 експонатів), Конотопі (6500 експонатів) й Ніжині (10000 експонатів), районні музеї у Прилуках (1264 експонати), Новгороді-Сіверському (1487 експонатів) та Сосниці (1374 експонати) [7,132].

Швидкими темпами йшов розвиток музейної справи на Донбасі. Вже на початку 20-х рр. у Бахмуті діяв музей повітового земства, яким завідував випускник семінарії Ф.П. Максименко. У 1922 р. в кількох номерах часопису «Просвещение Донбасса» були надруковані його статті про краєзнавчу літературу Бахмутського повіту, які вважаються першими в історії краєзнавства Донеччини. У 1923 р. було прийняте рішення про створення Артемівського окружного музею, який розпочав свою роботу вже наступного року. З 1925 р. ним керував І.А. Часовников, вихованець професора-археолога Д.І. Самоквасова, який довгий час співпрацював із Д.І. Яворницьким. Є відомості, що в музеї зберігалися археологічні колекції, існували відділи сільського господарства, вугільної, хімічної та металургійної промисловості, а також народних промислів. У роки війни ці музеї були варварськи зруйновані німецько-фашистськими загарбниками.

Історія створення музеїв у місті Сталіно (колишнє селище Юзівка) була майже типовою для того часу. У 1924 р. за ініціативою відділу народної освіти Донецького округу було прийняте рішення про створення у місті окружного музею краєзнавства. Спочатку він існував на громадських засадах завдяки невтомній праці групи, що складалася з вчителів, журналістів, студентів, робочих (А. Ольшанченка, М. Гранберга, В. Лавриненка, сестер Наргелло та ін.). Звісно, вони не мали фахової освіти, але були справжніми ентузіастами своєї справи. Перші експонати надійшли до музею з власних колекцій мешканців міста, зі шкіл, від окремих громадян. Це були предмети нумізматики, гербарії, чучела тварин, а також фото і документальні свідчення про революцію та громадянську війну. Вже 1927 р. у музеї нараховувалося більше 3 тис. експонатів, які переважно мали випадковий характер. Згодом тут виникли також музей революції та антирелігійний музей.

27 листопада 1930 р. президія Сталінського міськплану прийняла резолюцію «Про положення та перспективи розвитку Сталінського музею», яким фактично визначила концепцію розвитку краєзнавчого музею та тематику комплектування його фондів. Зокрема, у резолюції вказувалося, що «одним з головних завдань музею є відображення у експонатах історії

промислової техніки та робочого побуту Донбасу.» Крім того, наголос був зроблений на «репрезентації багатой етнографії краю, а також вивченні історії та археології, оскільки Донбас є одним з найбільш цікавих районів завдяки своєму географічному становищу» [8,8].

На матеріалах Сталінського та Макіївського металургійних заводів музейні працівники почали писати історію металургії Донбасу, а також історію нових шахт періоду перших п'ятирічок. Зібрані матеріали (документи, фотографії) використовувалися при створенні пересувних виставок, які експонувалися у місті. В рамках реалізації цієї концепції музейні працівники проводили численні наукові експедиції та розвідки. Вони вивчали тваринний та рослинний світ Донбасу, геологічні оголення, археологічні пам'ятки.

Найстарішим музеєм Донбасу вважається Маріупольський краєзнавчий музей, який був заснований 6 лютого 1920 р. позашкільним підвідділом місцевого відділу народної освіти. Його першим директором став І.П. Коваленко, а його дружина очолила етнографічний відділ.

Вже через два місяці для огляду була відкрита музейна кімната, де експонувалися природничі та етнографічні колекції, а також фізичні прилади. Одночасно там могли знаходитися 20–30 відвідувачів, яким давав пояснення спеціальний інструктор. Збір музейних предметів у місті йшов дуже швидко. До фондів потрапили, зокрема, величезна наукова бібліотека з Олександрівської чоловічої гімназії, речі з колишнього італійського консульського агентства, предмети з будинків, залишених під час громадянської війни. У фонди надійшов також вантаж, що загалом важив біля чотирьох тонн. Це були цінні історичні документи з архіву грецького суду – адміністративного органу маріупольських греків.

На відміну від багатьох музеїв, що тривалий час містилися у приміщеннях разом з іншими установами, Маріупольський музей майже одразу отримав у власність цілий особняк, де вже через три роки після відкриття у 30 кімнатах була збудована нова експозиція, яка відображала історію та природу Приазов'я.

Окрім експозиційної роботи музейні працівники активно займалися науковою діяльністю. Завдяки наполегливій праці директора І.П. Коваленка та співробітників відділу природи такі визначні природничо-історичні об'єкти як Хомутовський степ, Кам'яні могили, вапнякові виходи на р. Кальчик у 1926–1927 рр. були оголошені заповідними зонами [9].

Значна дослідницька робота проводилася разом зі співробітниками Всеукраїнської асоціації Сходознавства науково-дослідного інституту історії літератур та мов народів Заходу і Сходу. Вчені-історики, лінгвісти, етнографи В.Д. Гавриленко, А.П. Ковалевський, Н.С. Державін та ін. плідно співпрацювали з музеєм, обмінювалися інформацією та досвідом. З часом значно укріпилися зв'язки між науковцями Маріуполя та Сімферополя, які спільно вивчали важливі питання з етногенезу кримських та приазовських греків [1,15]. Під час етнографічних експедицій у маріупольських селах було зібрано велику унікальну колекцію грецьких декоративних тканин, одягу, жіночих прикрас, церковного начиння, вотивних прикрас. У 1928 р. ці матеріали демонструвалися у Харкові на Виставці досягнень національної політики в Україні. Колекція грецьких вишивок потім була вивезена до Німеччини на міжнародну виставку у місто Кюльн.

З 1920 по 1930 рр. у музеї працював В.М. Піневич, випускник Харківського інституту народної освіти, який очолював історико-

етнографічний, а з 1927 р. – історико–археологічний відділ. Отримавши дозвіл Укрголовнауки на розкопки у Маріупольській окрузі, він зібрав значний археологічний матеріал. У 1924 р. ним було проведено розвідки по річці Кальміус, у 1925 р. – розкопки в Маріуполі, у 1926 – розвідки по річках Каратиш та Кальчик (на останній, зокрема, вчений намагався знайти місце битви на річці Калці). Крім того, дослідник наніс на мапу численні кургани в околицях Маріуполя (лише за сезон 1928 р. він обстежив 43 кургани та 4 курганні групи). Згодом В.М. Піневич розкопав багатошарове поселення в Зинцевій балці та дослідив поховання запорізьких козаків, які були знайдені під час будівельних робіт в околицях міста. Таким чином, вчений заклав підвалини для всебічного вивчення старожитностей Маріуполя та його округи.

У 1930 р. на березі Азовського моря закладали гігант вітчизняної металургії – завод «Азовсталь». Всеукраїнський археологічний комітет відрядив для спостереження за земляними роботами відомого українсько-го вченого, історика та археолога професора М.О. Макаренка. Як недовзі з'ясувалося, цей вибір був надзвичайно вдалим, оскільки під час закладки доменної пічі робітники знайшли справжню пам'ятку європейського значення, яка згодом стала відомою як Маріупольський неолітичний могильник. Це був величезний поховальний комплекс мешканців Приазов'я IV тис. до н.е. Розкопки проводилися під керівництвом М.О. Макаренка силами співробітників місцевого музею. Знахідки з поховань (кам'яні знаряддя праці, прикраси з кістки, перламутру, каменю) потрапили до музейних фондів. Окрасою експозиції згодом стали два моноліти – багатотонні ящики з суцільно вирізаними з ґрунту похованнями. Підсумком цієї спільної праці стала відома класична монографія М.О. Макаренка «Маріупільський могильник», яка вийшла друком у 1933 р. й одразу отримала високу оцінку фахівців з різних країн. Надалі впродовж до 1938 р. разом зі співробітниками музею М.О. Макаренко проводив розвідки та розкопки у Маріупольській окрузі, врятувавши від знищення під час індустріального будівництва багато пам'яток.

Важливу роль у вивченні стародавнього минулого краю відіграв В.М. Євсєєв, який у 1935–1941 рр. працював завідуючим відділом історії Маріупольського музею. Вже на початку роботи він зробив дві рідкісні знахідки, що збагатили світову історичну науку. Біля м. Амвросієвка під час розвідок вчений знайшов унікальне ашельське рубило – кам'яне знаряддя праці, датоване близько 200 тис. років, яке й досі є найдавнішим у Донбасі. У цьому ж районі науковець знайшов та дослідив стоянку людини доби верхнього палеоліту й пов'язане з нею велике скупчення кісток зубрів (біля 1000 тварин), яке згодом стало широко відоме як Амвросіївське кістковище. Маріупольський та Сталінський музеї виділили кошти на проведення розкопок. Саме В.М. Євсєєв першим висловив думку, що ця грандіозна пам'ятка є наслідком масштабного загінного полювання, яке тривало близько 20 тис. років тому. Цими знахідками зацікавилися відомі археологи І.Г. Підопличко, П.І. Борисковський, С.М. Замятнін, які неодноразово приїздили у Донбас для проведення досліджень. В.М. Євсєєв, у свою чергу активно їздив із доповідями на наукові конференції у Київ, Дніпропетровськ, Полтаву, Ленінград, Казань.

У 1937 р. після реорганізації мережі музеїв Донбасу в Маріуполі розташувався обласний музей краєзнавства, в якому було зосереджено всі археологічні колекції регіону. Він став своєрідним організаційно–

методичним та координаційним центром проведення місцевих археологічних досліджень. Тож не дивно, що навколо нього згуртувалися не тільки ентузіасти-аматори, а й професійні історики. Внаслідок наполегливої праці співробітників музею у 20–30-ті рр. значно поповнилася джерелознавча база для дослідження давньої історії Приазов'я [10,153–157].

Станом на 1938 р. у Донбасі працювало 12 музеїв: 4 музеї революції, 7 краєзнавчих та 1 антирелігійний у містах Сталіно, Ворошиловград, Маріуполь, Артемівськ, Костянтинівна, Святогірськ та Старобельськ. Німецьку окупацію пережив тільки Маріупольський краєзнавчий музей [11,295–296].

Розпочата наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. реорганізація музейної справи з метою широкого залучення музеїв до участі у соціалістичному будівництві значно активізувала освітній аспект їхньої роботи. Багато уваги приділялося перебудові експозицій, як основи для культурно-масової роботи. Як засвідчує «Проект програми розвитку музейної справи в Україні», в основу якого були покладені положення, розроблені М. Біляшівським, значно змінився, порівняно з дореволюційним періодом, погляд на музей, помітно розширились його функції як наукової та культурно-освітньої установи. Обов'язковим структурним підрозділом краєзнавчих осередків, зазначалося у документі, повинен бути етнографічний відділ. Наголошувалося на необхідності виявлення та відтворення музейними засобами культурних взаємовпливів, розкриття соціальної сторони життя етнічних спільнот, проведення широкої освітньої роботи серед населення.

Першим кроком на шляху утвердження нових засад музейної справи була розроблена у 1922 р. Укрполітпросвітою програма реорганізації музейної справи на Україні. Вона передбачала заснування широкої мережі так званих соціальних музеїв, спрямовувала співробітників на перебудову експозицій на нових науково-методологічних засадах. У програмі зазначалося, що музейна експозиція, поєднуючи систематичний, комплексний та хронологічний принципи подання матеріалів, має відображати «динаміку соціальних відносин». Підкреслювалась необхідність «відтворювати успіхи соціалістичного життя, ширше залучати матеріали сучасності» [3,162–163].

На практиці це призвело, однак, до підміни конкретного висвітлення місцевої історії, культури та побуту механічним ілюструванням абстрактно-соціологічної схеми історичного процесу. Крім того, переведення провідних музеїв, у яких переважали дослідницькі форми діяльності, у відання Укрполітпросвіти, що орієнтувала музеї передусім на проведення широких культмасових заходів, викликало цілком справедливі нарікання у середовищі наукової громадськості.

До того ж, досить часто за умов відсутності фахівців серед місцевих працівників політпросвіти, що керували музеями, траплялися непорозуміння між ними та музейними працівниками – науковцями. Нервозна обстановка склалася, зокрема, у Чернігівському державному музеї, адже створення на його базі соціального музею неминуче призвело б до істотної переорієнтації усієї діяльності закладу. Співробітники на чолі з завідуючим музеєм М.Г. Вайнштейном виступили проти цього «експерименту», але впевненості у майбутньому не було. Ці настрої засвідчив у січні 1926 р. у приватному листі П.І. Смолічев. Провідні науковці справед-

ливо вважали, що «сама ідея соціального музею не достатньо ясна, і цією ідеєю намагаються зробити музей примитивно–популярним кабінетом для ліквідації неписьменних», а усіляке зволікання із запровадженням цієї ідеї у життя функціонери класифікують як саботаж [7,132–133].

Створення соціальних музеїв, однак, не виправдало пов'язаних з ними сподівань. Це й зумовило досить гостру дискусію про місце та роль музеїв у системі наукових та культурно–освітніх закладів під час наради музейних співробітників України 25–27 травня 1926 р. у Харкові. У доповіді «Зміст та методи роботи музеїв» зазначалося, що музеї мають бути: 1) державними сховищами пам'яток; 2) науково–дослідними установами, що повинні здійснювати дослідження усіх пам'яток на певній території й готувати кваліфіковані кадри музейних працівників; 3) освітніми установами, що розповсюджують знання про минуле й сучасне.

Цілком актуально й переконливо звучить і сьогодні визначення типології музейних закладів: «за основу усталення музеїв крайового та місцевого значення треба взяти переважно комплексне відображення місцевого краю з усіх боків його життя. Але для музеїв крайового значення може бути припущеною й певна спеціалізація по тій чи іншій галузі знання в межах свого територіального обсягу» [2,43–44].

Ці положення ілюстрували справді помітні зрушення у розробці теоретичних засад українського музейництва 20–х рр. Вони були зафіксовані у «Резолюції президії Укрнауки про музейну справу» від 2 квітня 1927 р.: «Музеї повинні бути по цільовій установці науковими установами з широкою політосвітньою роботою». Президія Укрнауки ухвалила рішення про необхідність систематизації й упорядкування музейної мережі, здійснення класифікації музеїв за певними науковими ознаками (наявність систематизованих колекцій та наукових кадрів). Окреслювались такі типи музеїв: а) краєзнавчі місцевого типу; б) синтетичні крайові музеї з ознаками наукової установи; в) наукові музеї республіканського значення [3,165–166].

На початку 30–х рр. перебудова усієї діяльності музейних установ «пляхом включення музеїв у єдине русло будівництва соціалізму» набула цілеспрямованого характеру. Це неминуче призвело до згортання науково–дослідницької та збирацької роботи, що вкрай негативно позначилося на подальшому розвитку історичних досліджень. Об'єднавши навколо себе й активно залучивши до вивчення історії та культури краю місцеву інтелігенцію, краєзнавців–аматорів, музеї відіграли у 20–ті рр. роль своєрідних науково–методичних і координаційних центрів краєзнавчого руху на місцях [2,45].

З часу підпорядкування музеїв Укрнауці (1925 р.) наукова діяльність домінує серед інших напрямків роботи. З середини 20–х і до початку 30–х рр. діяльність музейних осередків спрямовується науковими інституціями (Етнографічною та Краєзнавчою комісіями ВУАН, Кабінетом антропології та етнології, ВУАКом та ін.). У діяльності музеїв історико–краєзнавчого профілю переважали археологічні та етнографічні студії. Чи не найбільше уваги приділялось вивченню кустарних промислів та ремесел, що було викликано необхідністю дослідження продуктивних сил краю для раціонального використання місцевих ресурсів, стимулювання розвитку традиційних видів господарської діяльності [3,152].

Напрочуд широким був діапазон досліджень з питань історії краю музейних працівників Чернігівщини. Ще на зламі ХІХ–ХХ ст. у цьому

регіоні склалася досить поважна дослідницька традиція в галузі археологічного краєзнавства. Її репрезентували Т. Кибальчич, П. Добровольський, М. Лілеєв, С. Гатцук, Є. Корноухов, А. Верзилов та ін. Крім того, розкопки на Чернігівщині проводили відомі вчені Д. Самоквасов, В. Антонович, В. Ляскоронський, Ф. Вовк. Започатковану ними справу в нових умовах успішно продовжили С.Г. Баран–Бутович, П.І. Смолічев, С. Виноградський, А.Г. Розанов, В.Г. Дроздов та ін. Влітку 1923 р. за ініціативою місцевих краєзнавців, яку підтримала Українська Академія наук, розгорнулося комплексне архітектурно–археологічне обстеження видатної пам'ятки давньоруської культури XI ст. Спасо–Преображенського собору. З цією метою при Чернігівському губвиконкомі була створена так звана «Тимчасова комісія для проведення археологічного і архітектурного обстеження історичних пам'яток Чернігова» до складу якої, крім кількох функціонерів, увійшли кращі наукові сили Чернігова – Я.М. Жданович, В.В. Дубровський, В.А. Шугаєвський, П.І. Смолічев, Б.К. Пилипенко, А.В. Верзилов, Г. Баран–Бутович, В.Г. Дроздов, які репрезентували музейні та архівні установи, навчальні заклади та інші краєзнавчі осередки, а також провідні київські фахівці в галузі давньоруської археології й архітектури М.О. Макаренко та І.В. Моргілевський, відряджені до Чернігова Українською академією наук. Незважаючи на скрутне фінансове становище, Чернігівський губвиконком виділив необхідні кошти, і 9 липня 1923 р. було започатковано розкопки й обміри. Безпосередню участь в них брали студенти наукового гуртка, що функціонував при Чернігівському інституті народної освіти.

Роботи у Спаському соборі та довкола нього викликали неабиякий інтерес у городян. Місцева преса систематично інформувала своїх читачів про найцікавіші знахідки і випадки, що траплялися в процесі досліджень. Газетярі не обходили стороною й суперечливої реакції віруючих на розкопки поблизу однієї з найшанованіших святинь міста.

Протягом липня–серпня 1923 р. відбулося близько 50 засідань комісії, на яких не тільки розглядалися поточні справи, але й порушувалися наукові проблеми, коригувалася методика досліджень, аналізувалися здобуті матеріали. Часом протоколи засідань навіть нагадують докладний польовий щоденник. Значний інтерес становить листування комісії з різними установами, реєстри знахідок і фотоматеріалів, що надійшли до музеєсховища.

Загалом, дослідження Спаського собору збагатили історичну науку цікавими фактами і спостереженнями, що були узагальнені у підсумкових публікаціях М.О. Макаренка та І.В. Моргілевського. Діяльність Тимчасової комісії, яка припинила своє існування у вересні 1923 р., становила певний етап у вивченні стародавньої історії Чернігова: вчені чи не вперше дістали можливість цілеспрямовано і всебічно дослідити цю видатну пам'ятку давньоруської культури XI ст., а також прилеглу до неї територію в межах колишнього дитинця. Водночас був нагромаджений дуже повчальний досвід співробітництва місцевих і академічних осередків, концентрації зусиль і коштів на реалізації конкретної програми, що не втратив актуальності й сьогодні. Нарешті, комісія відчутно стимулювала подальші археологічні та історико–архітектурні студії на Чернігівщині, які протягом 20–х рр. досягли незаперечних успіхів.

Згодом, у 1924 і 1926 рр. за участю П.І. Смолічева І.В. Моргілевський здійснив архітектурно–археологічне дослідження ще однієї давньорусь-

кої пам'ятки Чернігова – Успенського собору Єлецького монастиря. Дуже важливе значення мали дослідження давньоруського курганного могильника у с. Шестовиця, що на березі Десни неподалік від Чернігова, та двох тамошніх городищ. Зважаючи на загрозливий стан цієї унікальної пам'ятки, Чернігівський державний музей влітку 1925 р. спорядив до Шестовиці експедицію під керівництвом П.І. Смолічева. Кошти на проведення розкопок, що з перервами тривали три сезони, асигнували місцеві органи народної освіти. За авторитетним твердженням Д.І. Бліфельда, це були перші справді серйозні дослідження давньоруських курганів на Чернігівщині у повоєнний період. Загалом П.І. Смолічев дослідив понад 40 курганів Х ст., що містили поховання за обрядами трупоспалення і трупопокладення, а також кілька кенотафів – поховань без мерців. Одиначні та парні (чоловіків–воїнів і жінок–рабінь) поховання, часто–густо з кінцями й спорядженням, були влаштовані у ямах і дерев'яних гробницях–зрубах. Поховальний інвентар складався зі зброї, знарядь праці, побутових речей, прикрас. Крім того, археологи віднайшли арабські та візантійські монети, скандинавські застібки–фібули. Аналіз поховального обряду й інвентарю дозволив П. Смолічеву висловити обережне припущення щодо етнічної, зокрема, варязької, приналежності частини поховань. Згодом цю думку поглибили інші вчені, що вели розкопки в Шестовиці у повоєнні роки. У цілому ж, здобуті П. Смолічевим матеріали мали важливе значення для вивчення процесу становлення феодалних відносин на території Київської Русі. Не випадково, отже, що саме 1925 р. він став дійсним членом Всеукраїнського археологічного комітету, а дещо пізніше співробітником Комісії Лівобережної України при Історичній секції УАН.

Під керівництвом С.Г. Барана–Бутовича проводилися розшуки неолітичних стоянок та слов'янських селищ і городищ у межах Чернігівської округи і по течії р. Снова, у долині болота «Замглай», на узбережжі Дніпра і Десни. Було виявлено 13 нових об'єктів. С.Г. Баран–Бутович очолив також проведення археологічних розкопок у Чернігові. На початку 30-х рр. було створено комісію по обстеженню та вивченню стану пам'яток, яка організовувала місячні експедиції для дослідження неолітичних стоянок у межах Чернігівської округи. До розкопок найбільшої серед них – Мізинської 1932 р. було залучено місцевих краєзнавців, у тому числі й С.Г. Баран–Бутовича.

Співробітниками Сосницького музею на чолі з Ю.С. Виноградським було здійснене майже суцільне археологічне обстеження Середнього Подесення, що дало змогу виявити і дослідити близько 60 стоянок доби неоліту – бронзи, 9 раніше невідомих слов'янських городищ і 7 селищ. Чимало слов'янських старожитностей та пам'яток доби неоліту знайшли й вивчили працівники Конотопського музею на чолі з Я.Р. Морачевським. Під керівництвом директора Остерського музею А.Г. Розанова були проведені розкопки поселення трипільської культури поблизу с. Євминка та давньоруського городища у с. Старогородці, здійснене фронтальне обстеження пам'яток Нижнього Подесення. Своєрідним підсумком діяльності остерських краєзнавців у цьому напрямку стало складання реєстру археологічних пам'яток Остра і його околиць та археологічної мапи Остерщини.

Активно тривало збирання етнографічних матеріалів, внаслідок чого музеї збагатилися численними пам'ятками декоративно–ужиткового

мистецтва. За участю працівників Чернігівського музею В.Г. Дроздова, М.Г. Вайнштейна та П.І. Смолічева було виявлено унікальні муміфіковані поховання у склепі Воскресенської церкви містечка Седнева, які спричинили справжню сенсацію серед науковців, досліджено так звані Нові печери у Чернігові.

Цікаві результати дало етнографічне вивчення місцевих ярмарків, а також водяних млинів і сукновалень, здійснене Б.Л. Луговським та Б.К. Пилипенком. Досить жваво проводилося збирання етнографічних матеріалів за програмою Всеукраїнської академії наук співробітниками Остерського музею. Одночасно працівники музеїв Чернігівщини досліджували гончарство на Городнянщині й ткацтво в Олишівському та Березнянському повітах. Тривало вивчення міщанського побуту Чернігова, Любеча, Березної, Остра й Козельця [7,135].

Роботу по дослідженню побуту народів УСРР проводив стаціонарно у різних пунктах України Музей (згодом Кабінет) антропології та етнології ім. Хв. Вовка: Волинь – село Замисловичі, Уманщина – село Сушківка, Чернігівщина – село Старосілля. Восени 1921 р. відомий український вчений А.І. Оніщук – співробітник цього музею – розпочав стаціонарне вивчення села Старосілля Остерського повіту, де заснував першу спеціальну науково-дослідну станцію для проведення етнографічних досліджень. Протягом 1921–1923 рр. постійно проживаючи «в глухому, снігами занесеному селі», він досліджував окремі аспекти народної культури (рибальство, землеробство, народну техніку та житло). Це цілком відповідало опрацьованій А.І. Оніщуком концепції етнографічних студій, мета яких, на думку дослідника, «полягає не тільки в збиранні фактів народного побуту, але й в одкриванні та пізнаванні законів їх виникнення, розвитку й замирання, в досліді над їх територіальним поширенням, етнічними впливами й запозиченнями та місцем в народному побуті» [3,116].

На основі зібраних вченим у Старосіллі експонатів 23 грудня 1922 р. у Києві було відкрито етнографічний музей з такими відділами: народна побутова техніка, харчування, ловецтво, рибацтво, хліборобство, скотарство, народна архітектура, одяг, комунікації й транспорт, громадське життя, порівняльне народознавство та відділ стаціонарного дослідження села. Музей здобув визначення далеко за межами України. Нові методи дослідження побуту села та його експозицію високо оцінили академіки М. Мурко з Праги, Д. Багалій, М. Біляшівський, А. Кримський, професори М. Макаренко, С. Рудницький, Ф. Колеса, Д. Золотарьов, М. Яворський, С. Штенберг, французький вчений А. Мортель та інші.

Журнал «Життя і революція» писав: «Це єдиний музей на Україні та може і в цілому СРСР, що виробив свій особливий метод досліду матеріальної культури села... Інші музеї не дають такого повного уявлення про життя села, показують лише один його бік – «святковий». Оніщук пішов іншим шляхом. Він збирає усе, що стосується матеріальної культури селянина, все, що характеризує його побут і оточення. Такий метод дає змогу досліджувати життя селянина з дитячих років протягом цілого життя, дає повну картину його техніки і культури. Це дає змогу наочно побачити, як селянин пристосовує своє життя до природних умов, до місцевості, серед якої живе. Визбиравши геть все з одного села, музей поширює свою працю і на сусідні села...» [14,76–77].

Результати своїх етнографічних досліджень А.І. Оніщук частково опублікував у статтях «Вибір човна в с. Старосіллі Остерського повіту на

Чернігівщині», «Природні форми дерева в матеріальній культурі» (рукопис), «Рибальство: матеріали до монографії про с. Старосілля» (рукопис) та ін. Матеріали А.І. Онищука були використані його учнями та колегами при підготовці монографії про село Старосілля [7,135–136].

Згодом, взявши на озброєння досвід А.І. Онищука, науковці почали організовувати стаціонарні дослідження й в інших місцевостях. Так, у 1923 р. працівники музею досліджували гончарство й кошикарство в Слобідці, поблизу Києва, народне будівництво та одяг – на Малинщині й Миргородщині. З цього ж року Н.Б. Заглада стаціонарно вивчала рибальство, народну їжу та дитячий побут у селі Пекарі на Київщині [3,116–117].

У 1924 р. Л.С. Шульгіною було відкрито нову етнографічну дослідну станцію у селі Жукин на Чернігівщині. Крім зібраних про село загальних відомостей, було досліджено ономастику, «ловецтво», рибальство, пасічництво, скотарство, хліборобство, городництво, народну їжу, техніку, медицину й ветеринарію, весілля, родини та хрестини, дитячий побут тощо. «За основу вивчення села, – зазначала дослідниця, – було положено всебічне дослідження одного господарства, і ці відомості доповнені були матеріалами, зібраними по інших господарствах та від різних спеціалістів, як от рибалки, теслярі, пасічники і т.п.» [7,136].

У 1926 р. А.І. Онищук, Ю.Ю. Павлович, Н.Б. Заглада проводять дослідження у селі Замисловиці Олевського повіту на Волині. Об'єктом вивчення стали народна техніка, народні звичаї, обряди та ін. З цього ж року Л.С. Шульгіна вивчає народну гончарську техніку в селі Бубнівка на Поділлі. Увагу співробітників музею також привернули традиційна культура та побут інших народів, що проживали в Україні, – болгар, євреїв, греків – з метою комплектування матеріалів для відділу порівняльного народознавства. Важливим та порівняно новим явищем в українській етнографії стало вивчення побуту робітників, що розпочали працівники музею на заводах та фабриках Києва. Вивчення традиційних і нових елементів побуту не лише селянства, а й робітників передбачалось науковими планами музею [3,117].

Одним із напрямів краєзнавчої роботи було опрацювання різноманітних методичних рекомендацій та інструктивних матеріалів. Заслугує на увагу «Програма для збирання предметів і відомостей етнографічних по Чернігівській губернії», яка стала науково-методичним порадиником в царині етнографії для музейних працівників. Місцеві музейні осередки сприяли поживавленню фольклорно-етнографічних студій. За їх участю створювалися етнографічні гуртки, комісії, товариства, краєзнавча діяльність яких охоплювала практично всі сторони життя краю [7,136].

Як відомо, у 20–ті рр. на музеї було покладено функції по охороні пам'яток історії та культури. Музейні працівники врятували від загибелі частину церковних цінностей, що підлягали вилученню й утилізації, деякі монастирські бібліотеки та архіви, фамільні портрети з колишніх поміщицьких маєтків. Було обстежено і взято на облік найбільш цінні архітектурні споруди, які опинилися під загрозою знищення. До музейних фондів надійшли меморіальні речі й рукописи М.М. Коцюбинського, П.О. Куліша, Л.І. Глібова, М.К. Заньковецької та інших видатних діячів української культури. Співробітники місцевих музеїв брали активну участь у діяльності новостворених громадських краєзнавчих осередків – наукових товариств, гуртків, комісій. При деяких музеях України

у першій половині 20-х рр. діяли губернські екскурсійно-виставочні бюро. Були розроблені маршрути історико-краєзнавчих екскурсій, які проводили досвідчені фахівці з метою поширення історичних знань, популяризації культурної спадщини минулого. Розгорталася й видавнича діяльність музеїв. Так, чотири видання побачили світ заходами співробітників Чернігівського музею. Під керівництвом В.І. Маслова у 1925 р. було започатковане видання «Бюлетеню Прилуцького окрмузею», обидва номери якого сьогодні вже стали бібліографічною рідкістю. Крім цікавого інформаційного матеріалу, на сторінках «Бюлетеню» друкувалися наукові розвідки місцевих дослідників, а також київських вчених С.І. Маслова та М.О. Макаренка [2,53–54]. У 1930 р. вийшов перший випуск бюлетеню Коростенського окружного музею краєзнавства. З 1925 р. Кабінет антропології та етнології почав видання власного друкованого органу – «Бюлетеню Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка». У ньому поряд з іншими, публікувалися матеріали, що висвітлювали етнографічний напрям діяльності музеїв УСРР, що мало велике методично-організаційне значення для функціонування та розвитку місцевих осередків [3,124].

На жаль, внаслідок реорганізації наукових установ на початку 30-х рр., спостерігалось згортання історико-краєзнавчих досліджень у багатьох музеях України. Були ліквідовані провідні спеціалізовані інституції, що координували та спрямовували краєзнавчу діяльність місцевих осередків, зазнали переслідувань провідні вчені – музейні працівники, необґрунтовано звинувачені у «націоналістичних» збоченнях. Негативні наслідки для історико-краєзнавчої діяльності музеїв мали рішення І Всеросійського музейного з'їзду, що орієнтували музеї на показ «ідей, а не речей». Наслідком стало згортання краєзнавчої пошукової та збирацької роботи місцевих музеїв.

З кінця 20-х рр. фактично запанував нігілістичний пролеткультівський підхід й до пам'яток історії та культури, за якими не визнавалось вже ніякої духовної цінності для «будівників соціалістичного суспільства». Пам'ятки перетворилися у джерело нагромадження валютних ресурсів і кольорового металу, використовувалися у господарсько-побутових цілях без усякого урахування часу їхнього створення та історико-культурної цінності. Охороною ж пам'яток на рівні державних установ у той час займалися лише місцеві музеї. Втім, їхня роль в умовах, коли завідувач часто був єдиним науковим співробітником у музеї, а матеріальні ресурси надто обмежені, була мінімальною. І хоча ще продовжували існувати крайові інспектури та комісії охорони пам'яток, але вони не мали можливості реально протидіяти численним акціям руйнування історико-архітектурних об'єктів, що неухильно призводило до падіння їхнього авторитету.

Таким чином, вже наприкінці 20-х рр. фактична відмова від попередньої політики щодо пам'яток історії та культури стає очевидною. Прийняті раніше законодавчі акти формально ніхто не відміняв, але вони грубо порушувалися. Ідеологічна перебудова у цій галузі зводилася до ігнорування пам'яток минулих епох, оцінки їх виключно за класовою шкалою, що базувалася на вульгарно-соціологічних схемах.

Ліквідація системи спеціальних державних пам'яткоохоронних органів, нищення архітектурних споруд, експорт унікальних музейних експонатів – усе це найбільш яскраві прояви ігнорування вітчизняної культурно-історичної спадщини. Інструкція «Про порядок організації, діяльності, звітності й ліквідації релігійних громад і про систему об-

ліку адмінорганами складу релігромад та служителів культу», ухвалена Президією ВУЦВК 23 червня 1932 р., містила правове обґрунтування руйнації пам'яток [2,54–55].

Отже, українське музеєзнавство та краєзнавство не встигли повною мірою сформувати нову генерацію вчених, бо вже на початку 30-х рр. зазнали нищівних ударів як «реакційні заняття» [12;13]. Ось чому чимало науковців були репресовані, а їхні твори заборонені. Так, вже у червні 1930 р. Головполітпросвіти прийняв постанову, згідно з якою усі радянські музейні заклади повинні були реорганізуватися таким чином, щоб перетворитися «на базу масової політико-просвітницької роботи на основі наукового показу». Фактично вольовим рішенням влади музеї ставали ідеологічними установами, що повинні були популяризувати ідеї комуністичної партії та переваги соціалістичного ладу. Зміст історичних досліджень зазнав серйозних змін, оскільки головна увага відтепер зверталась на пошуки експонатів та документів, пов'язаних з революційним рухом у країні та діяльністю більшовиків.

Тим не менше, наведені факти дають можливість пересвідчитись у наявності значних наукових здобутків музейних працівників України у міжвоєнний період. Професіоналізм і справжній ентузіазм цих фахівців дозволив закласти надійні підвалини музейної справи нового типу, яка поєднала у собі класичні підходи до створення й збереження музейних колекцій зі значним розширенням предметного поля краєзнавства, яке почало обґрунтовано вивчати також історію населених пунктів, промислових підприємств тощо. Як показав час, неоціненне значення мало залучення аматорів до справи організації нових музеїв. Цей досвід цілком заслуговує на увагу й за сучасних умов. Зрозуміло, що на природному розвитку музейної справи, як і науки у цілому, не могли не позначитися відверто негативні та руйнівні загальні умови розвитку радянського суспільства тих часів із притаманною їм атмосферою підозрілості, наклепництва, інспірованих політичних процесів та загальної істерії. Ідеологічний прес із вкрай вульгаризованим та примітивним тлумаченням історії разом із фізичним знищенням цілої плеяди визначних українських музеєзнавців зумовили невиправні втрати для усієї української науки на довгі роки.

Література

1. *Діяльність історичної секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926.* – К., 1928. – 59 с.
2. *Ткаченко В.В.* Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя: Навч. посібник. – К.: Знання, 2007. – 215 с.
3. *Скрипник Г.А.* Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – К.: Наукова думка, 1989. – 304 с.
4. *Жилина Н.В.* Музеи Академии наук СССР и Академий наук союзных республик. – М.: Наука, 1989. – 208 с.
5. *Національний музей історії України:* [офіційний сайт]. – Режим доступу: <http://miku.org.ua/> – Назва з екрану.
6. *Збірник Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею.* – Дніпропетровськ, 1929. – Т.1. – 273 с.
7. *Ткаченко В.В.* Роль музеїв Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20–30-х рр. XX ст. // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – Вип. 2. – С.129–139.

8. Денисенко Е.И. Дорога длиною в восемьдесят лет // «Донбас». – Спец. выпуск. – Донецьк, 2004. – С.7–13.

9. Коваленко Иван Пантелеймонович. – Режим доступу: <http://www.ecoethics.ru/b42/59.html> – Назва з екрану.

10. Ткаченко В.В. Роль музеїв Донеччини у розвитку історичної науки 20–30-х рр. XX ст. // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. / Головний редактор та упорядник – З.Х. Лихолобова. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – Кн. 17/18. – С.152–159.

11. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Божко Р.П., Були Т.Ю., Гашненко Н.Н. и др. – Мариуполь: Рената. 2006. – 356 с.

12. В музеї краєзнавства – агентура класового ворога // Приазовський пролетарий. – 1934. – 30 листопада.

13. Покончить с аполитичностью в музейном деле // Приазовський пролетарий. – 1929. – 24 листопада.

14. Ткаченко В.В. З історії етнографічного вивчення села на Чернігівщині у 20-і роки // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С.76–77.

Ткаченко В.В. Научно-исследовательская работа музеев Украины в 20–30-е гг. XX в.

Анализируется вклад музеев Украины в развитие научных исследований 1920–1930-х гг. и освещается структура музейной сети, сложившаяся на протяжении этого периода.

Ключевые слова: музеи, региональные исследования, историко-краеведческое движение, музейные коллекции, научно-исследовательская деятельность, археологические раскопки, архитектурные исследования.

Tkachenko, V.V. Research activity of the Ukrainian museums in 1920–30s

This study is dedicated to the Ukrainian museums' contribution to the development of research activities in 1920–1930s and demonstrates the museum network structure established during this period.

Key words: museums, regional research, local history studies museum collections, research activity, archeological excavations, architectural researches.